Віктор Міщенко (Харків)

ДУША ЯК ІНДИКАТОР ЛЮДСЬКОГО. АМБІВАЛЕНТНА КАРТА ДУХОВНИХ ПРОЦЕСІВ ЯК КРОК ДО АНІМАЛОГІЇ

Філософія має справу як с науковими проблемами, в яких вона знаходить свій, людиноцентристський вимір, так й з таємницями, як вічними невичерпаними проблемами, зіткнення з якими хвилює душу і змушує шукати, відкривати усе нові грані, вічно рухатись до істини усе більш глибокого рахунку. Душа, а що це? Вічна таємниця, десь сакраментальне, що залишається поза людського розуміння і лише іноді розриває деякі феноменальні явища, які збентежують, зачаровують, показуючи, що людина буде вічне пізнавати себе. Або, душа – це дійсне таємниця, але, як феномен, вона тривалий час у полі нашого зору, і по тим проявам, які вона нам надає, ми здатні уловити, піймати її сенс, якісь чином систематизувати наші знання.

Перша лінія, традиційна, феноменологічна. Людина це таємниця, яка відрізняється власною незвідністю до свого біологічного виду, вічною зміною (не знає, ким буде завтра) і, неймовірністю приходу в цей світ, незавершеністю і невичерпністю (безмежність, багатогранність), невимовністю (поки шлях не закінчений, творчість триває), прагненням до трансцендентальності, виходу за межі можливого.

Зіткнення з таємничим найбільш яскраво відбувається творчості діячів мистецтва (Данте, Шевченка, Рільке, Рембрандт, Бетховен), де, згідне М. Бердяєву мистецтво стає шляхом до вічності, воно є одкровенням духовного світу. Тут душа розкривається у символах, алегоріях, вчинках та намірах, муках совісті і радісно зіткнення з величним, з тим, що здавалося б недосяжним, але душа все-таки прагне трансцендентного, намагається вийти за межі можливого. У релігійних філософів душа постає як «храм Бога», як про це пише Августин Аврелій. Для нього ж душа є осередком неспокою, доки душа не знайде спокою в Бозі. [16, с. 43]. Для Мейстера Екгарта душа з'являється як містична глибина, «іскра духу», де людина єднається з Абсолютом [21, с. 88].

Велика різноманітність визначення сенсу душі характерно і для сучасних дослідників. Якщо Сирен К'єркегор стверджував, що душа – це відношення себе перед Богом, то Сергій Кримський вважає сенсом душі софійність, коли знання стають мудрістю, створюють світ смислів [27, с. 42], і таке протиставлення смислів можна робить нескінченно. Так Анатолій Лой сприймає душу як «часовій потік, що утримує єдність минулого та майбутнього» [5, с. 154]. Віктор Малахов – як «відкриту рану відповідальності» [6, с. 88]. Представник християнської антропології Олександр Філоненко розглядає душу через «досвід подиву», у здатності бачити присутність Вищого у повсякденному бутті [12, с. 45]. Враховуючи таке різноманіття, виникає питання про саму можливість розбудувати будь яку систему, яка здатна поєднати усі ці прояві духовного.

Але створення такої системи необхідно, як для формування основ наукового знання, так і для розвитку світогляду будь якої мислячої людини. Не випадкове польський філософ Адам Хмелевський назвав людину «homo ordines» –

людиною, яка упорядковує: саме така людина здатна «глибоко проникнути в суть навколишнього світу, зробити його прозорим і зрозумілим, а тому і безпечним. «Без цього, – вважає польський філософ, – людина втрачає орієнтацію і втрачає свою мету... – встановити порядок в хаосі» [19, с. 41]. Це висловлювання має особливе значення на фоні співвідношення порядку і хаосу у Всесвіті, про яке розповідає філософія нестабільності Ілля Пригожина. Хаос є основною детермінантою у якому існує світ. Він розповсюджується як на мегасвіт, де «космологія розглядає світобудову, як значною мірою безладне середовище, в якому викристалізовується порядок» [28, с. 398], так, і це особливе підкреслює І. Пригожин, – цілком стосується і непередбаченого і хаотичного світу людського буття. Завдання науки (і соціальних наук у тому числі!) виявити, як саме порядок, який Піфагор не випадкове назвав космосом, з'являється, виникає з хаосу. Саме «порядок»[1] фіксує у своїх досконалих формах усі ціннісні здобутки процесів самоорганізації, і в кінцевому підсумку – глобального еволюційного процесу. Але «порядок» ні раз і назавжди застиглою формою, бо повинен мати можливість до саморозвитку, адаптації до нових умов існування. Тому людина, яка має бути творцем, а не вандалом, повинна розуміти Логіку розвитку природи, Логіку історії. Вона має розуміти Логос душі людини.

Про створення системи наукових поглядів з проблем душі і духовного виховання говорилось ще в філософських системах Платона і Аристотеля. Ця ідея отримувала певний імпульс в різні епохі. У ХХ столітті Карл Гюстав Юнг застосував поняття «аніма» (душа), розпочав створення наукового напрямку, який він назвав «аналітична психологія», розглядав архетипі особистостей. Необхідність у створенні анімалогії бачив релігійний філософ Павло Флоренський, виходячи з того факту, що психологія, яка покликана вивчати «псюхе» – душу людини, фактичне зсунулася від вирішення цього завдання. Цікавим аспектом його підходу був розгляд Логосу, який включав не тільки математичні формули, але й соціокультурні коди і смисли.

Актуальність проблеми в наші часи пов'язана не тільки з антропологічної кризою і життєве необхідною ясною і зрозумілою концепцією духовного виховання, бо неможливе здійснювати духовне виховання, обираючи до півсотні напрямків, необхідне бачення її загальних проявів, патернів та алгоритмів, необхідне системне бачення проблеми. Слід враховувати кардинальні зміни у формуванні інфосфери, яка на думку Лучіано Флоріді, перевертається у нову онтологічну реальність [23], де людина вже ні єдиною мислячою істотею[2]. «Людина культури, – зазначає, – М.В. Бейлін, – повинна зберегти свою людську сутність, свою людську субстанцію, свій людський образ в безмежжі

[1] Сам термін не дуже вдалий, він більше виглядає як соціально-адміністративний, який несе у собі зовнішній примус і регламент («дух казарми»). Тому необхідне виявити його філософський аспект. Порядок – це космічний лад гармонійного існування, який виявляється з хаосу як засіб утримання буття в певних стабілізаційних крапках системних утворень; у гносеологічному аспекті він є основою Логосу, в онтологічному — джерелом виникнення життя, розуму та штучного інтелекту, а в аксіологічному — еволюційним надбанням природи, формою «виправдовування» буття. Порядок — це здатність буття зберігати себе в русі й породжувати сенс.

[2] Дивись: Luciano Floridi. The Fourth Revolution: How the infosphere is reshaping human reality. Oxford University Press. 2014. 248 p.

технотронної цивілізації з роботами, з розумовим інтелектом, з клонуванням істот, з неосяжними горизонтами технічних можливостей і перспектив» [1, с. 444]. Дефіцит духовних критеріїв у штучного інтелекту (ШІ) може зробити його «штучним Левіафаном», що не враховує моральних цінностей. Він має розуміти сенс духовної природи людини, діяти не під впливом авторитарної моралі Айзека Азимова, а під впливом власних інтелектуальних переконань. Необхідна Програма гуманізації ШІ, яка немислима поза розуміння душі і духовного виховання. І це не будь яке другорядне питання, це умова подальшого виживання, коли ШІ з'являється не тільки як «спасіння цивілізації», яка на шляху трансформації від планетарної до планетарно-космічної цивілізації, де він має управляти енергією зірок, щоб запобігти енергетичному цивілізаційному колапсу техносфери і уникнути наслідків Великого фільтра, у якому гинуть майже усі цивілізації Всесвіту[1]. Він може з'явитися не тільки як «критик людства», відбиваючи, віддзеркалюючи реальний стан духовності людини, але й як «суддя цивілізації», насамперед, її духовного стану розвитку. В той же час, ШІ може вихонути функцію «каталізатора цивілізаційного розвитку», тому, що в силу випереджального характеру технічного розвитку, він взагалі не гармонує з сучасної техногенною цивілізацією, виступаючи у ролі загрозливого конкурента на ринці праці, а вимагає подальшої трансформації до цивілізації антропогенної, спрямованої на одухотворення природи і космосу, найбільш повну реалізацію життєвих сил особистості, де людина вже буде не тільки представником певної професії, як Homo Faber, а стане як Homo Humanus реалізовувати себе як певний проект, прийде до усвідомлення власної космічної місії як Homo Spiritus [7].

З чого необхідне виходити, щоб створити систему, яка могла б враховувати різноманітні суперечливі за власною природою? Щоб обрати відправну крапку дослідження, необхідне прислухатись до поради Рене Декарта: розпочинати з простого та очевидного. Вочевидь, необхідне виходити з тієї суперечності, яка відбиває не одноразові, випадкові розбіжності у функціонуванні духовного, а виділяти розбіжності, яка створюють певний клас, велику кількість проявів духовного, є прями наслідком суті духовного.

І. Найбільш очевидною є поляризація між особистісними та соціальними духовними процесами. Людина є володарем душі. Вона сама народжується, існує зі власною душею, і сама помирає, визначаючи подальшу долю душі. Тобто, душа безпосередньо пов'язана з конкретною людиною, вона має індивідуальну природу. Але, в той же час сама людина відрізняється від хижака власною соціальною природою, і, вирішуючи дилему Еріха Фромма «мати або бути», шукає сенс буття в самореалізації серед інших. На такий розподіл на індивідуальне і соціальне вказує і велика кількість філософських роздумів стосовно душі. Отже, перший критерій розподілу – це лінія між індивідуальним і соціальним, спрямованістю до внутрішнього світу, або

[1] Таку думку висловлюють вчені з різних краї світу, аналізуючи сам факт відсутності контактів з позаземним розумом і реальні процеси з боротьбою за енергоресурси на планеті. Люді нарізних планетах не встигають перебудувати свій цивілізаційний лад і трансформувати економіку для зростаючих потреб техносфери. Боротьба за Гренландію яскраве показує духовний стан і тенденції розвитку сучасної планетарної цивілізації.

зовнішнього; це лінія інтроверсії та екстраверсії, згідне якої можна виділити два типу світоглядних настанов:

1.1. Спрямованість на Homo internal

Серед представників «інтроверсії» – персоналізованого відношення душі, як засобу спілкування людини з Богом і Августин Аврелій, і Сирен К'єркегор, і Мейстер Екгарт, яких ми вже нагадували. В цілому, це багата кількість мислителів, починаючи від Будди, його тонкого аналізу духовних намірів – потреб людини, до таких «лабораторій людського духу», які запропонував Ф.М. Достоєвський, даючи людині свободу і спостерігаючи за тим, яку стратегію життя вона обирає. Найбільш вдячну назву інтернальної спрямованості душі, на наш погляд, запропонував Мейстер Екгарт, який назвав засіб містичного єднання з Богом «Внутрішній тишею» [21]. Отже, «Внутрішня тиша» – це перша, інтроверта детермінанта прояву духовних процесів, для якої характерне споглядання, внутрішня робота духу, саморефлексія, здатність до духовної концентрації.

1.2. Іншу, амбівалентну – екстраверту детермінанту, яскраве ілюструє Огюст Конт у його альтруїстичному гаслі «жити для інших». Її пропанує Еммануель Левінас, створюючи «Етику іншого», відстоює в ригористичної цінності обов'язку і в трактуванні «категоричного імперативу» Іммануїл Кант, робить смислом життя мати Тереза. Серед гуманістичних цінностей (альтруїзм, взаємність, моральне служіння, емпатія) особливе місце займає саме те, що прийнято вважати виразом душевності – милосердя, про яке пише Віктор Малахов [6], важливими проявами якого є співчуття, великодушне, жертовність, великодушність, а скрізь призму християнських цінностей – любов, яка головна духовна сила. Мабуть, – «Великодушна любов» – це головний смисловій вимір цього напрямку.

ІІ. Досить очевидним є й інший критерій виявлення суттєвих ознак духовних процесів – це визначення стратегії існування людини у світі, які висвітлюють характер буття людини. Це інтегрований показник «древа життя», лінія заперечення смерті та утвердження життя. Душі людини проявляється як екзистенціальна стратегія боротьби за власне існування в умовах абсурду або страху смерті, так й прагнення до трансцендентного, як виходу за межі звичайного, перевершення свого «Я», власних можливостей. У такому аспекті доцільне повторне звернення до визначення душі Анатолія Лоя як певного часового потоку, що утримує єдність того що вже пережито у минулому та певними прагненнями душі у майбутнє [5, с. 154]. Такий «часовий потік», або «древо життя» (як символ має місце у культурі) і створює цю «лінія заперечення смерті та утвердження життя», яка поєднує екзистенціальний і трансцендентальний світ душі. Крім екзистенціального і трансцендентального виміру такий потік насичують і збагачують і інші показники духовного існування людини у світі – такі, як ерос і танатос, порядок і хаос, розвиток і ентропія, логос і абсурд, радість і сум, песимізм і оптимізм – все це, що або сприяє утвердженню життя, буття людини у світі, або емоційного відношенню до нього. Виділим дві основні протилежні тенденції у цьому життєвому потоці, «древі життя» – екзистенціальну і трансцендентальну.

2.1. Смисл екзистенціального світу – це протиставлення душі смерті, протидія руйнуванню, деструкції, ентропії. Характерне в цьому аспекті висловлювання Артура Шопенгауера: «Навряд чи люди стали б філософствувати, якби не було смерті» [14, с. 273-274].

Для засновника екзистенціалізму Сьорена К'єркегора душа — це відношення, яке відноситься до самого себе перед Богом, вона розкривається в напрузі між відчаєм і вірою; і тому вона завжди драматична. Мартін Гайдеггер бачить розкриття душі через досвід страху, смерті, мовчання [26]. Карл Ясперс звертає увагу на «граничні ситуації» (смерть, страждання, провина) як моменти, коли відкривається глибина душі [24]. Австрійський екзистенціаліст Райнер Марія Рільке прагне до поетичного відкриття екзистенціальної тривоги, а французький письменник Поль Елюар – до почуття суму. Альбер Камю пише про необхідність мужньої гідності продовжувати жити всупереч вселенському хаосу і абсурду буття., спрямованості на рішучість жити, всупереч долі» [18, с. 123].

Але екзистенціальна філософія не обмежується визнанням трагізму і турботи. На підґрунті глибинного занурення у власне буття формується прагнення людини до пошуку своєї індивідуальності (Карл Ясперс), зосередженість на майбутньому дає особистості справжнє існування (М. Гайдеггер), орієнтація на свободу як на вибір себе самого, відповідальності за своє життя (Жан Поль Сартр), що може сприяти подоланню духовної кризи і досягненню стану духовного комфорту і спокою. Такий стан духовної гармонії зі світом є показником духовного здоров'я і відправною крапкою ініціації духовних процесів трансцендентального характеру.

2.2. Трансцендентальний простір – це арена реалізації творчих амбіцій людини, яка орієнтована на пошук смислів, свого духовного поклику, розглядає буття як можливість реалізації власних життєвих сил. Так для релігійного філософа Миколи Бердяєва душа – це таємниця духу, яка розкривається в релігійному акті творчості, де душа – це творча сила, носій свободи й образу Божого [17]. Таку орієнтацію на активізацію розуму, благоговіння до життя, життєвий оптимізм, духовний пошук і соціокультурну творчість демонструє Альберт Швейцер [29]. Таку духовну спрямованість визначив Епікур у філософії гедонізму, Бенедикт Спиноза, який писав про «радість є збільшення життєвої сили», Гете, який застосовував термін «життєтворча енергія». Певні характерні риси такої філософії та моралі несе в себе філософія Ф. Ніцше. Вона «виростає із всепереможного самоствердження людини», яка «містить у собі сильну, вільну, радісну активність», яка «сповнена сили, не відокремлює діяльність від щастя» [11, с. 285 - 286]. Саме така високодуховна, сильна та мужня людина необхідна суспільству в час великих випробувань. Серед сучасних мислителів можна виділити Абрахама Маслоу, який розглядав потребу в самореалізації як вищу потребу особистості, ноосферу філософію Тейяра де Шардена і Володимира Вернадського.

Отже, отримав два виміру духовних процесів, якими живиться душа людини, – лінію екстраверсії-інтроверсії та лінію екзистенції-трансценденції, можемо поєднати їх у певну систему, внаслідок чого ми отримуємо Амбівалентну карту духовних процесів.

Внаслідок перетину горизонтальної лінії «інтроверсії-екстраверсії» та вертикальної – «екзистенції-трансценденції» ми отримали чотири зони, кожна з яких наповнений власним смислом і розкриває певний вектор духовної активності.

І сфера (ліворуч внизу) характеризує рефлексію власного існування у світі, найбільш напружений і драматичний характер духовного існування. Душа ні є абстракцією, вона вершить свій шлях у реальному світі, який ні є ідеальним. Це світ, де здійснюється конкуренція, боротьба за виживання, панує жорсткість та свавілля. Мабуть, тому і з'являється відповідь на питання Сократа чому людина не живе так, як вона мріє – їй не вистачає сил і волі щодо подолання суворих життєвих умов буття. У такому світі людина, яка не власна обирати умови його існування, з'являється, як це визначав С.В. Пролеєв, «спостерігачем власного буття» [10] . На такий характер існування людини у світі вказує і Мартін Гайдеггер, говорячи про те, що «людське буття» (Dasein) не вибирає своє існування, а «завжди вже кинуто у своє Буття» (geworfen), що означає факт його непідконтрольності вибору умов власного існування». [25, с. 174].

Камю пише про існування у зоні абсурду про необхідність мужності для такого існування. Мабуть у деяких випадках таке життя слід вважати абсурдом, але це термін вже не залишає шансів людині на гідне буття, а саме в цьому і є сенс його існування на цьому рівні[1]. Якщо абсурд не можливе покращити, то Хаос можливе перетворювати на Логос. Про пише Ілля Пригожин, говорячи про те, що «нам не дано обирати світ, у якому и живемо», але людині дано

[1] Саме на гідне буття орієнтує людину В. Шекспір, вкладаючи в уста Гамлету сакраментальне: «Бути, чи не бути – ось у чому питання»

створювати свій історичний час, протиставляючи хаосу творення [28, с. 400]. Отже, драматизм подолання хаосу, людиною як спостерігачем буття є основною ідеєю першого рівня, але не єдиною.

Не менш важливим завданням є збереження себе як людини, власної душі. Ні випадкове, Фр. Петрарка головним питанням духовного буття людини у світі, на вирішенні якого має зосередитись і філософія це – як досягти повної незалежності, самовладання та душевного спокою при постійній боротьбі з навколишнім світом. Як, яким чином людина здатна подолати це внутрішнє напруження, почуття страху, безнадії, фрустрації? Перший шлях відкривається у зверненні до потаємних ресурсів власної душі. В процесі пошуку таких внутрішніх ресурсів людина може звертатись до Бога, як вищої інстанції з проханням про допомогу. Вона може спиратись на власну волю, проявляти особисту мужність у подоланні життєвих іспитів. Її страждання є важливим аспектом духовного існування, які сприяють формуванню духовних цінностей [8, с. 28].

І таке страждання є умовою зміни світу. Чому так? Страждання є засобом акумуляції сил, концентрації сил на вирішальному. Бог дав людині можливість страждання, щоб усвідомити, що потрібне змінити, з чим неможливе миритися. Саме творення культури стало би неможливим, якщо людина була би здатна не тільки усвідомлювати, але й переживати недосконаліть буття, світу, життя. Саме страждання викликає надію і мрію, формує думку і ідею, сприяє народженню вектору майбутній активності щодо перетворенню світу. Отже, страждання є показником, виміром світу. До такого розуміння страждання наблизився французький філософ румунського походження Еміль Чоран, який розглядав страждання як суть існування. У творі «Сльози і святі», він говорить про те, що лише через біль і розпад ми пізнаємо глибину буття [20]. Але нам важливий не тільки гносеологічний аспект розкриття сутності буття, а його екзистенціальний вимір, де світ є «барометром» існування, показником ступеня задоволення самої людини, можливості його перетворення на шляху наближення до ідеалу. Людина, як Homo suffering є «оголеним нервом» Всесвіту [8, с. 29]. Його страждання не тільки показник недосконалості світу, але й прагненням до гармонії. Ісус Христос переніс страждання заради людини. Людина, як Homo suffering, виконує власну місію вдосконалення Всесвіту.

Яке значення має це розуміння до звичайної людини? Людина, безумовне, має прагнути до щастя. Але вона має і побачити важливість дару відчувати і страждати. Людина не повинна бути байдужою. Вона може керувати собою, але ні стан нірвани, ні байдужа незворушність стоїків ні є її справжньою сутністю. Вона страждає, тому що є людиною і здатна до мужності, як здатності витримувати страждання долі. Вона радіє навіть власним стражданням у муках творчості. Таке страждання – не кара, а умова існування особистості, яка здатна відчувати світ – Homo soulful, як людини душевної, яка здатна до переживання, емоційного сприйняття світу.

Високий рівень сенситивності Homo soulful є підґрунтям на основі якого формуються певні альтруїстичні цінності, які є предметом подальшого аналізу при розгляді особливостей комунікаційного простору (сфера IV), а в особистісному відношенні – є суттєвий вплив на етичні цінності відношення до

світу – формування людини аскетичного складу, яка обмежує власні матеріальні потреби і концентрується на духовних – це Homo ascetic. Яскравий аналіз аскетичних цінностей був наданий людству у чотирьох благородних істинах Гуатамою (згодом Буддою) а також в релігійних етичних цінностях протестантизму, що особливе проявляється у терміні ‘lagom’, який буквально визначається як «міра, достатність, гармонія» [15].

Не менш важливий вплив духовного розвитку Homo soulful є його можливий вплив на естетичне світосприйняття спочатку Homo wondering – людини, яка дивується (бо саме подів є джерелом нового світосприйняття, коли людина відчуває певне здивування і душевне потрясіння перед величними та могутніми силами природи або перед красою людських почуттів) і є умовою формування Homo inspired – людини натхненною. Відчуття благоговіння і святості, які народжуються у душі людини є оновою духовного народження, коли виникає особливе, суте людське відношення до світу, яке ми називаємо духовністю. Саме Homo inspired прокладає шлях до існування інших світів душі – яка створює культуру і Логос, мистецтво і літературу, одухотворяє природу і космос, здатна виконувати божественну місію Деміурга щодо духовного виховання.

ІІ. Друга сфера духовного існування є проявом раціональної сутності людини як Homo sapiens – існування людини як творця у світі культури, шукача, який відкриває Логос.

Ще Рене Декарт, обґрунтовуючи принцип індивідуальної достовірності знань, звернув на особливе значення особистості вченого, від інтелекту і моральних якостей якого залежить пошук істини. У цьому пошуку людина відповідає перед Богом. Навіть заблудження в його розумінні є формою гріховності. Не має необхідності говорити і про особливий внесок діяча мистецтва у створенні шедевру культури. Художник або письменник переносе трагедії світу у власне серце і тільки потім віддає людям. Отже, здійснюється занурення у власний духовний світ, щоб стверджувати духовні ідеали життя, формувати Логос як альтернативу Хаосу, щоб звільнити людину від порожнечі Інферно.

Логос – це не тільки знання, які допомагають людині перевернути Хаос екзистенціального буття на порядок у якому світ стає передбаченим і доступним до управління, реалізації концепції сталого розвитку. Логос, як це підкреслював Павло Флоренський, це і соціокультурні коди, і сучасне світобачення з позицій постклясичної науки, де здійснюється інтеграція різних галузей наукового знання, дає можливість бачити цю інтегративну якість взаємозв’язку науки, культури, мистецтва. Саме нескінчений шлях творення Логосу розкриває перед людиною безмежний трансцендентальний простір, у якому вона як мікрокосм, рухається до пізнання нескінчених таємниць макрокосмосу. Сам «творчий акт», за думкою М. Бердяєва є «духовним одкровенням, а не лише продуктом культури» [17, с. 132]. Такий рух обумовлений також такою природно-еволюційної якості, яка за думкою А. Гелена допомогла людині недосконалої стати людиною, яка перевернулася у могутню планетарно-геологічну силу і важливим фактором Глобального еволюційного процесу, – це відкритість світу. Відкритість світу є джерелом пошукової активності, як важливої якості

духовного відношення до світу, творення світла ідей, про які говорив Платон, вона сприяє формуванню Homo seeker.

Homo seeker – людина-шукач є визначальною фігурою, яка починає створювати Логос. Людина, вчений як дитина ставить питання, на які необхідне дати відповідь, і тому, як вважає Дж. Дьюї, є щось схоже допитливості дитини і вченого. Саме його пошукова активність дає можливість отримати величезний емпіричний матеріал фактів, які не вписуються у попередню парадигму наукового знання та потребують подальшого системного дослідження. Homo researcher, як дослідник постійне знаходиться у світі ідей, як про це писав Платон і вважав умовою справжнього життя людини – жити у світі ідей. Сама ідея – це не тільки істина і благо, ідеальне – це досконале. Справжнім творцем ідей стає мислитель, Homo science, який не тільки здатний до системного світобачення, що є дійсною умовою створення Логосу, но і здатний формувати духовні світи, і відстоювати їх право на існування: володіти науковою методологією і реалізовувати принцип доказовості, прагнути до істини. Homo science є останньою надією цивілізації на вирішення глобальних проблем людства і подолання загрози Глобального фільтру, який має припинити існування цивілізації на етапі трансформації від планетарної до планетарно-космічної. Але, хоча згідне сцієнтизму, його стиль життя є зразком для усіх інших, він має зробити ще один крок у духовному розвитку. Замало тільки володіти науковою методологією, важливе розуміти і аксіологічний рівень розвитку наукового знання: таку місію здатна виконати людина, яку називають Homo humanus – людина культури і творчості, яка не тільки відрита до саморозвитку, но здатна уявляти траєкторію еволюції суспільства і природи, сприяти гармонізації існуванню людини і космосу, трансформації від цінностей космоцентризму космогенної цивілізації і антропоцентризму техногенної цивілізації – до антропокосмізму антропогенної цивілізації.

Творення Логосу, культури дає можливість формувати духовність людини на основі гносеологічного катарсису. Гносеологічний катарсис, оснований на дидактичних принципах І.Д. Беха, згідно з яким навчальний матеріал філософських та інших дисциплін розглядається як засіб духовного виховання особистості [2], сприяє усвідомленню величі Всесвіту, різноманітних форм життя, людини як особливої істоти у космосі впливу на свідомість людини з метою формування відчуття подиву, прийняття життя як певного дару, усвідомлення себе як духовної істот

ІІІ сфера духовного існування – твердження ідеалів, які спрямовані на втілення ідей, покращення життя, одухотворення природи і перебудову згідне логікою Глобальної еволюції – Всесвіту. «Усвідомлення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність», – відзначав Назіп Хамітов, – означає, що людина може не тільки пізнавати та відображати навколишній світ, але й творити його» [13, с. 290]. Таке творення починається, як підкреслював Джеймс Ален, с розумової активності, бо без думки дія неможлива. Тому ініціацію активності душі у цьому напрямку здійснює людина інтелектуальна – Homo intellectual, бо інтелект і є показником здатності використовувати розумові здібності для вирішення найбільш складних завдань евристичного характеру, від вирішення яких залежить сама можливість

існування. Важливим аспектом прояву інтелектуальних здібностей людини є її інтелігентність, яка розкриває, як вважав Олександр Лосєв, загострене почуття недосконалості світоустрою.

Енергія перетворення світу, або пасіонарність, на шляху гармонізації світоустрою реалізується людиною, духовна організація якого спрямована на інновацію, оновлення світу – Homo reformer. Така інноваційна діяльність вимагає відкритості світу, налаштованості на бачення інтелектуальних засад буття. Це людина, яка здатна а вирішення творчих завдань, евристичного мислення – Homo inventor, людина як винахідник. Нарешті, переформувати творчість у цивілізаційне творення, покликана людина, яка визначається як Homo creator, та є не тільки має креативні якості, але й формує нову наукову парадигму, новий стиль мислення і нове світобачення.

IV – це сфера прояву духовного, яка розкриває особливу значущість властивість душі у комунікаційному просторі, її здатність до любові і альтруїзму. Саме любов, в її універсальному християнському значенні є альтернативою жорстокості і насиллю, сама вона розкриває величчь душі людини, її здатність протидіяти хаосу, протистояти смерті. З позицій філософії кордоцентризму Григорія Сковороди і Памфіла Юркевича саме велике любляче серце розкриває душу людини, надає можливість суто людського світосприйняття. Тому людина, яка здатна мислити серцем, Homo heartful – серцева, душевна є джерелом альтруїстичного ставлення до іншого. Які антропологічні архетипи доповнюють її? Це Homo Empatic – людина, яка розуміє духовні стани іншого, підтримує у кризисному стані, Homo Compassionate – людина, яка співчуває іншому, зміцнює його дух, здійснює духовну підтримку, сприяє духовному розвитку і самореалізації, то Homo Demiurge – людина, яка сприяє духовному очищенню, духовному народженню іншої людини. Отже, внаслідок аналізу сфер духовного існування маємо:

Таблиця 1. Персоніфікація духовних функцій

Сфера дух. існування	Мета	Антропологічні архетипи
I. Рефлексія власного існування	Подолання Хаосу, абсурду буття	Homo Suffering, Homo Soulful, Homo Ascetic, Homo Inspired
II. Творення Логосу і культури	Створення умов для розвитку	Homo Seeker, Homo Researcher, Homo Science, Homo Humanus
III. Творення нової реальності	Одухотворення природи і космосу	Homo Intellectual, Homo Reformer, Homo Inventor, Homo Creator
IV. Духовна комунікація	Формування духовності	Homo heartful, Homo Empatic, Homo Compassionate, Homo Demiurge

Важливим аспектом духовного виховання є аналіз специфіки духовного впливу на особистість з урахуванням етапів духовного розвитку особистості. За

основу формування концепту такого духовного впливу обрана теорія виховання Еріка Еріксона, такі його найбільш важливі ідеї виховання на протязі усього життя та виділення як позитивної, так і девіаційної лінії виховання [22]. У представленому варіанті етапи духовного сходження відбивають основні фази розвитку людини, де на першому етапі формується «людське у людині» – його душа, душевність, а вже на другому, з моменту формування здібності до рефлексії власного буття – духовність.

Таблиця 2. Етапи духовного розвитку.

Етапи	Зміст	Основні форми девіації на етапі життя
I. Виховання людини (дитинство, отроцтво)	Розвиток певних духовних якостей людини, усвідомлення цінності життя, радості творення, формування душевності, допитливості та працьовитості	Бездуховність як духовна сліпота і нерозвиненість духовності внаслідок відсутності морального виховання
II. Становлення Особистості (юність)	Визначення ціннісних координат особистості та проектування стратегії буття, її ідеалів, пошуку сенсу та перспектив свого життєвого шляху	Гіпертрофовані форми духовності, яка культивує зовнішні форми презентації особистості, втрату смислів, абсолютизацію свободи.
III. Розкриття Індиві-дуальності (зрілість)	Розкриття своїх життєвих сил, повнота самореалізації, відчуття затребуваності світу у своєму таланті та здібностях, усвідомлення питання «Навіщо я прийшов в цей світ?»	Занурення у модні окультні розваги та авторитарні релігійні секти, антидуховність як прояв агресії та жорстокості до інших
IV Досягнення рівня персоніфікації	Визначення життєвих здобутків та інновацій іншими, усвідомлення, гуманізму, високої мотивації, креативності, себе як наставника, можливості перебудови світоустрою	Втрата координат саморегуляції власного духовного здоров'я; втрата власного духовного образу

Особливе значення набуває термін «індивідуальність», яка розглядається не в суто психологічному аспекті власної неповторності, а як наслідок власних зусиль щодо самостворення собі як «проекту», повноти самореалізації життєвих сил. Персоніфікація – це аксіологічний вимір різноманітних сфер творчої діяльності людини, смисл і виправдування її буття.

Отже, сама людина, не зважаючи на її непередбаченість, неповторність і унікальність є предметом спеціального філософського аналізу – філософської антропології (або, метаантропології, як це пропанує Назіп Хамітов), то може бути предметом особливого, делікатного розгляду й його духовність, його духовні стані, які розкривають щось унікальне і неповторне – душу людини.

В який ступені запропонована карта духовних процесів може стати першим кроком у створені Логосу душі, анімалогії, як спроби системного аналізу різноманітних духовних процесів? Безумовно, будь яка схема умовна, будь яка класифікація, концентрує увагу на головних ознаках і відкидає другорядні. Але, за таким же принципом «працює» і абстрактне мислення, яке основою пізнання світу. Використовуючи принцип фальсифікації Карла Поппера, необхідне концепт анімалогії, який починає формуватися, піддати всебічному аналізу. Система, яка створюється має бути відкритою та включати інші критерії щодо систематизації. Прикладом такий доробки у вже існуючий концепції визначення темпераменту Айзенка зробила у свій час Аушра Аугустінавічюте, яка додала третій критерій, оснований на асиметрії півкуль мозку і створила соціоніку яка включає 16 соціотипів особистості. Доцільне у майбутньому розглянути класифікацію ступені напруження духовних процесів, які впливають на характер духовного здоров'я, та можуть викликати різні форми девіації духовного стану особистості (інтернального характеру – занурення у стан інферно, як емоційне вигорання, у стан апатії (I квадрант), аномія, дезорієнтація (II квадрант), або, навпаки, – екстернального: харизматична тиранія (III квадрант), маніакальне місіонерство (IV квадрант). Прагнення до повноти наукового аналізу вимагає звернення уваги і на трагічні аспекти духовного існування[1].

Для того, щоб уникнути необґрунтованої критики, важливе визначити і характер співвідношення емпіричного матеріалу, який у даному випадку пов'язаний з висловлюваннями видатних філософів, з елементами системи – квадрантами духовних станів. У певної частини філософів є власний домінантний духовний режим і карта показує як вони мислять. Так Августин Аврелій спрямовує активність людини на філософську рефлексію, закликаючи: «Не виходь назовні, увійди в себе; істина живе у внутрішній людині» [16, с. 401]. Закликає творити свій внутрішній світ Мирослав Попович [9].

Навпаки, підкреслюючи, що справжній зв'язок між народами – духовний, а не родовий, не природній [230, с. 23], що «істина народжується в комунікації [Jaspers K. Vom Ursprung], Карл Ясперс, пропонує «зв'язати всіх людей за допомогою філософської віри, яка є результатом людського міркування» [24, с. 25]. Таку ж екстернальну позицію займає і Жан Поль Сартр, який відмічає, що людина… обирає не тільки своє власне буття, але обирає одночасно і все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності» [29, с. 325]. Як сукупність систем цінностей і колективних смислів, що формуються і трансформуються під впливом великих історичних змін розглядає духовні процеси В.А. Єрмоленко [3].

Але інша частина філософів демонструє свободу руху між квадрантами, і це природно, бо сама логіка їх створення і існування передбачає духовне сходження, перехід з одного квадранта до іншого. Так, на можливій рух від I до II квадрантів вказують Віктор Франкл, у якого смисл як відповідь на страждання, Микола Бердяєв де творчість розглядається як «вихід людини за межі даного світу», як «одкровення духу», а творчий акт як наслідок духовного одкровення»

[1] Такі приклади дає саме життя (Сократ, Дж. Бруно, П'єр та Марія-Складовська Кюрі), міфологія (Прометей, Сізіф, Атланти), література (Данко М. Горького, Гамлет Шекспіра, Мартін Іден Дж. Лондона, Плюшкін М. Гоголя)

[17, с. 132–135]. Якщо Сергій Кримський розглядає душу, її духовні процеси як софійність, коли знання стають мудрістю, створюють світ смислів [4], то Ж-П. Сартр вказує на необхідність подальшої трансформації, матеріалізацію іде у практичні дії, стверджуючи, що особистістю можна вважати лише те, хто змушує цінності існувати, щоб вони визначали його дії, [29]. На рух від I і IV квадранту до III, трансформацію від мовчання й тиші (I) через альтруїзм і співпереживання, самопожертви і любові (IV) – до героїчності (III), звертає увагу Мейстер Екгарт. Назіп Хамітов вказує на можливість трансформації «буденної душі» до «граничного її стану» (I), та можливість сходження – виходу за межі своєї біологічної та соціальної детермінації у космос та носферний інтелект – до стану «метаграничної душі» (III) [13, с. 112]. Отже, запропонована карта дозволяє розглядати філософію не як набір імен чи доктрин, а як рух людського духу між хаосом і творенням, трагедією і трансцендентальністю.

Таким чином, анімалогію можливе розглядати як філософсько-онтологічне вчення про душу як динамічний простір переживань, смислів і творчих актів, у якому людина рухається між трагедією екзистенції та трансцендентальним творенням. Душа в анімалогії — це не річ і не метафора, а простір орієнтації, де вона досліджує не «що таке душа» як субстанцію, а як душа функціонує, зцілюється, руйнується і трансформується в напрузі між хаосом, логосом, космосом і відповідальністю за Іншого.

Формування анімалогії викликано насамперед антропологічною кризою, яка э наслідком тривалого функціонування техногенної цивілізації, яка привела до антропогенної кризи. Тільки духовна особистість здатна створити нову онтологічну реальність, в який він має сумісно зі штучним інтелектом, який вже почав формування, реалізувати власну місію – одухотворити природу і космос.

Література

1. Бейлін М. В. *Нанотехнологія як прорив у постнекласичної науці*: монографія. Харків, 2014. 418 с.

2. Бех І. Д. Навчальний матеріал, як засіб духовного виховання особистості. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: *матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2012 р.* Івано-Франківськ, 2013. Вип. 3. С. 13-16.

3. Єрмоленко В.А. *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX-XX століть*. Київ: Дух і літера, 2018. 480 с.

4. Кримський С.Б. *Запити духу.* Київ : Вид. ПАРАПАН. 2003. 272 с.

5. Лой А. *Філософська антропологія* навч. посібник Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010. 215 с.

6. Малахов В.А. *Етика: духовність і модальність*: навч. посібник. Київ, : Либідь. 2005. 520 с.

7. Міщенко В.І. *Інтелектуально-моральна духовність в технотронному суспільстві*. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Харків, 2023. 200 с.

8. Міщенко В.І. HOMO SUFFERING. *Матеріали V міжнародного науково-методичного семінару «Людина і світ на роздоріжжі: технології, ресурси, соціальні інституції».* Практичні студії 6-7 травня 2025 р. С. 27-29.

9. Попович, М. В. *Бути людиною* : [монографія]. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. 336 с.

10. Пролеєв С. В. *Проблема духовності людського буття. Культура і розвиток людини*. Київ, 1989.

11. Тофтул М. Г. *Сучасний словник з етики*. Житомир, 2014. 416 с

12. Філоненко О.С. *Присутість іншого і антропологія свідчення.* Харків : Дух і Літера, 2011. 200 с.

13. Хамітов Н.В. *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від ідолів розуму до метаанропології*. Київ : Наукова думка. 2006. 394 с.

14. Шопенгауер А. *Світ як воля і уявлення* / пер. І. Іваненко. – Київ: Філософія, 2010. – Т. І. – С. 273–274.

15. Åkerström, Lola A. *Lagom. The Swedish Secret of Living Well*, Hardcover : Headline Publishing Group, 2017. 192 p.

16. Augustinus Aurelius. *Confessiones*.. Paris: Desclée de Brouwer, 1962. 468 p.

17. Berdiaev N. *Le sens de la création. Essai de justification de l'homme*. Paris: Aubier-Montaigne, 1955. 312 p.

18. Camus, Albert. *The Myth of Sisyphus. Translated by Justin O'Brien*. New York: Vintage Books, 1991.

19. Chmielewski Adam. Do czego potrzebna jest filozofia? *Filo-Sofija* (2014/3). No. 26 P. 41–54.

20. Cioran Emil. *Lacrimi şi sfinţi.* Bucureşti, Editura autorului, 1937.

21. Eckhart M. *Traités et sermons*. Paris: Gallimard, 1942. 410 p.

22. Erikson, Erik H. *Dimensions of a New Identity. Jefferson* Lectures in the Humanities. New York : W. W. Norton & Company. 1974.

23. Floridi L. *The Fourth Revolution: How the infosphere is reshaping human reality.* Oxford University Press. 2014. 248 p.

24. Jaspers, Karl. *Philosophie.* Bd. 2. Berlin: Springer, 1932. 415 p.

25. Heidegger M. *Being and Time* / trans. by J. Macquarrie & E. Robinson. New York : Harper & Row, 1962. 590 p.

26. Heidegger M. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1927. 437 p.

27. Kierkegaard, Søren. La maladie à la mort. Paris: Gallimard, 1949. 191 p

28. Prigogine, I. The Philosophy of Instability. *Futures,* Vol. 21, No. 4, 1989, pp. 396–400.

29. Sartre, Jean-Paul. *Existentialism Is a Humanism*. Meridian Publishing Company, 1989

30. Schweitzer Albert *Kultur und Ethik*. Kulturphilosophie. Zweiter Teil, 1923.